

PODRŠKA I POMOĆ DJECI U PROCESU POVRATKA: INTEGRATIVNI PRISTUP

Eva Andela Delale

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Studijski centar socijalnog rada

Stručni članak

UDK 364.04-58.65-053.2
Primljeno: lipanj 1999.

Olja Družić

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Studijski centar socijalnog rada

U radu je predstavljen integrativni pristup radu s djecom u zajednici u povratku proveden od 1996. do 1998. godine u Hrvatskoj Kostajnici. Rad na projektu obuhvaćao je tri faze, a prva je započela procjenom potreba. Izdvojeno je 50 djece iz osnovne škole kod kojih je intenzitet posttraumatskih reakcija bio značajno veći nego kod ostalih učenika, i ona su uključena u grupne oblike rada. Sa 22 djece, čije su poteškoće bile posebno izražene, organiziran je ljetni kamp. Druga faza je obuhvatila 130 djece i predstavlja nastavak neposrednog individualnog i grupnog rada s djecom; cilj je bio prorada traumatskih iskustava i olakšavanje teškoća prilagodbe. Istodobno je educirano 30 nastavnika i nekoliko stručnjaka iz lokalne zajednice, kako bi zajednica bila osnažena za podržavanje djece u procesu povratka. Treća faza bila je usmjerena na dodatno ojačavanje dijela djece, koja su kroz dotadašnje aktivnosti pokazivala da bi mogla biti potencijalni voditelji mladih u toj lokalnoj zajednici. Šesnaestoro djece je ponovo uključeno u ljetni kamp, ali ovaj put s ciljem da ih se osnaži, podrži i nauči da dio aktivnosti, u kojima su i sami sudjelovali dvije godine, organiziraju i provode samostalno, kao dio strukturiranja slobodnog vremena.

1. UVOD

Iskustva rada u poratnom vremenu pokazala su da su problemi s kojima se susreću povratnici barem jednako složeni kao i oni s kojima su se suočavali tijekom progonstva. Korijenita promjena dotadašnje životne situacije i izloženost stresnim događajima za prognanike ne završavaju povratkom u sredinu koju su bili prisiljeni napustiti. Proces socijalne rekonstrukcije zajednice u poslijeratnom razdoblju uključuje suživot i organiziranje života u zavičaju s ljudima zatečenim na oslobođenom području, kao i doseljenicima. Njihovi domovi su većinom razoreni i srušeni, a isto je s tvornicama i infrastrukturom, što im onemogućava egzistencijalnu sigurnost. Dolaskom u takvu sredinu pojedinci i obitelji pod snažnim su stresom.

Izloženost traumatskim iskustvima vezanim uz progonstvo, izbjeglištvo i povratak, aktualna nezaposlenost i nemogućnost privređivanja, te kulturalne specifičnosti i neriješen

status doseljenik a faktori su koji djeluju u interakciji i imaju kumulativni efekt (M. Ajduković i D. Ajduković, 1996.).

Kako bi se olakšala prilagodba, onima koji se najteže nose s aktualnom situacijom, te posebno rizičnima zbog prethodnih iskustava, bila je potrebna dodatna psihosocijalna podrška.

Kao i u razdoblju progonstva, djeca su skupina visokog rizika. Uz prilagodbu na nove okolnosti u procesu povratka, te neprorađene traume i gubitke, djeca savladavaju razvojne zadatke koje pred njih postavlja proces odrastanja. U radu predstavljamo integrativni pristup podrške i pomoći djeci u zajednici povratka unutar projekta "Potrebe prognane i izbjegle djece u procesu povratka i socijalne rekonstrukcije zajednice", koji je Društvo za psihološku pomoć realiziralo od 1996. do 1998. godine u Hrvatskoj Kostajnici, u suradnji s UNICEFom i Ministarstvom rada i socijalne skrbi. U provedbi projekta koristili smo model rada u zajednici koji počiva na suradnji s institucijama lokalne zajednice kao što su škola, centar za socijalnu skrb, dom zdravlja, poglavarstvo grada.

2. OSNOVNE ODREDNICE PROJEKTA

Rad na projektu obuhvaćao je tri faze.

I. Prva faza trajala je šest mjeseci, a započela je procjenom potreba i resursa u zajednici, te identifikiranjem skupina s kojima će se program provoditi. Činilo se najbolje realizirati suradnju s obrazovnim ustanovama. Osim što smo time mogli lako obuhvatiti velik broj djece, a time i roditelja, mogli smo uključiti i velik broj nastavnika i srodnih stručnjaka koji će dobivena znanja koristiti u neposrednom radu s istim korisnicima. Tijekom realizacije programa pokazalo se da se potrebe u zajednici, a time i korisnici, vrlo dinamično mijenjaju. Naime, u Kostajnicu su neprestano pristizali povratnici i useljenici: izbjeglice iz Bosanske Posavine, te se mijenjao broj i odnos domicilnog stanovništva i useljenika. Dinamika useljavanja i mali broj radnih mjesta svakodnevno je multiplicirao probleme s kojima su obitelji i djeca u Kostajnici bili suočeni. Nakon procjene potreba u zajednici i realiziranog grupnog rada s djecom, pokazalo se da postoje djeca čije su poteškoće bile naročito izražene. Za tu skupinu djece (njih 22) je organiziran ljetni kamp s dva osnovna cilja: 1. Procjena razine traumatiziranosti djece i izrada dugoročnog plana rada u skladu s njihovim potrebama. 2. Prorada traumatskih doživljaja, normalizacija reakcija i druge intervencije u skladu sa specifičnim teškoćama djece.

II. Početkom nove školske godine uslijedila je druga faza: nastavak neposrednog individualnog i grupnog rada s djecom s ciljem prorade i integracije traumatskih iskustava i olakšavanja teškoća prilagodbe. U ovoj je fazi u program bilo uključeno 130 djece s poteškoćama u socijalnoj prilagodbi. Tijekom školske godine istodobno je za 30 nastavnika i nekoliko stručnjaka iz lokalne zajednice provedena edukacija. Cilj je bio osnaživanje zajednice u podržavanju djece u suočavanju s traumom i gubicima. To je bio velik izazov za nastavnike i srodne stručnjake, koji su i sami bili visoko traumatizirani, a nikada nisu dobili odgovarajuću stručnu podršku. Stoga je rad s njima uz edukativni dio uključivao i proradu njihovih osobnih trauma i gubitaka.

III. Treća faza bila je usmjerena na dodatno ojačavanje dijela djece koja su kroz dotadašnje aktivnosti pokazivala da bi mogla biti potencijalni voditelji mladih u toj lokalnoj

zajednici, te grupe nastavnika koji su nakon edukacija u suvoditeljstvu i uz superviziju počeli provoditi započete oblike grupnog rada. Odabrano je šesnaestero takve djece koja su ponovo bila uključena u ljetni kamp, ali ovaj put s ciljem da ih osnažimo, podržimo i naučimo da dio aktivnosti u kojima su sami sudjelovali protekle dvije godine, organiziraju i provode samostalno, u okviru strukturiranja slobodnog vremena. Ta bi im znanja i vještine vođenja grupa omogućile da kasnije provode te aktivnosti kao inicijatori i voditelji sličnih aktivnosti u svojoj zajednici.

Oснаživanje, podržavanje i učenje mladih u organiziranju i provođenju aktivnosti za vršnjake u njihovoj zajednici, te senzibiliziranje i educiranje njihovih nastavnika, ostavlja zajednici fond znanja i vještina pomoći i samopomoći, kojima je obogaćuju i čine njezinu budućnost smislenijom.

1. faza: rad u povratništvu i ljetni kamp na Prviću 1997.

Rad u okviru prve faze u Hrvatskoj Kostajnici uključivao je procjenu potreba djece u užem smislu i potreba zajednice, prilagodavanje promjenama u zajednici i realiziranje programa Društva za psihološku pomoć. Ova faza obuhvaćala je rad tijekom školske godine 1996./97. Osvrnut ćemo se detaljnije samo na neke dijelove programa (prije svega na ljetni program) s obzirom na velik opseg aktivnosti koje je projekt obuhvaćao. Nastavnike smo na početku zamolili da inicijalnim upitnikom procijene djecu s teškoćama u prilagodbi, odnosno u socijalnom funkcioniranju. Od 312 djece u školi izdvojeno je 50 (16%), kod kojih je broj teškoća u socijalnoj prilagodbi bio značajno veći od ostale djece u školi i koja su odmah uključena u grupne oblike rada. Formirane su četiri socijalizacijske grupe koje su vodile socijalne radnice iz Društva za psihološku pomoć u suvoditeljstvu s dvije nastavnice i pedagogom škole. Takav oblik rada pokazao se uspješnim, kako su iskazala sama djeca i nastavnici. Naime, nastavnici su uočili pozitivne promjene u socijalizaciji kod većine obuhvaćene djece, a djeca su izrazila želju da i sljedeće školske godine budu članovi grupe.

Nakon evaluacije realiziranog dijela programa krajem školske godine 1996./97., predstojeće ljeto činilo se vrijedno iskoristiti kako bi najrizičnijoj djeci ponudili svojevrсни odmak iz sredine koja je bila višestruko traumatizirajuća, ne samo zbog prošlih događanja, nego i zbog aktualnih teškoća s kojima se zajednica susretala. Dvadeset i dvoje najrizičnije djece, čije su poteškoće bile naročito izražene prema procjenama nastavnika i srodnih stručnjaka u školi, kao i voditelja grupa u koje su djeca bila uključena, povelili smo na otok Prvić, u ljetni kamp. Ovaj međunarodni ljetni kamp za mlade već nekoliko godina organizira Centar za kreativni rad iz Zagreba.

Rad u ljetnom kampu sadržavao je dva koraka:

- pripremu za odlazak na otok Prvić koja je uključivala formuliranje i određivanje ciljeva rada u kampu, identificiranje djece polaznika kampa i planiranje aktivnosti,
- boravak na Prviću koji je uključivao tri razdoblja:

1. razdoblje

- praćenje prilagodbe djece na nove okolnosti života u kampu
- osiguravanje organizacijskih pretpostavki za rad
- procjena primjerenosti rada na traumi u datim uvjetima: kada ćemo i hoćemo li započeti s tretmanskim radom

- individualni rad s djecom koja su očitovala poteškoće (za djecu sa separacijskim teškoćama, te djecu koja su se ponašala agresivno i "ljepljivo")
- prilagodavanje plana programa i ciljeva aktualnoj situaciji

2. razdoblje

- tretmanski rad u malim grupama od 5-6 djece
- paralelan individualni rad s djecom kod koje postoji potreba
- uključivanje djece u šire socijalno okruženje na otoku, praćenje dinamike i kvalitete događanja

3. razdoblje

- prepuštanje djeci da strukturiraju vrijeme i aktivnosti prema njihovim spontanim aktualnim potrebama i željama
- završavanje grupnog i individualnog rada
- opraštanje
- zaključna razmatranja s procjenom prioriternih potreba djece i planom intervencija za budući rad

Evaluacija intervencija i njihovog utjecaja bila je sastavni dio programa od samog početka. Rad je proveden u skladu s neurokognitivnom terapijskom strategijom čiji je autor G. S. Everly (1995.; prema Subotić, 1996.), prilagođenoj radu s djecom.

Većina djece polaznika kampa nije ni s kim razgovarala o događajima koje su doživjela tijekom rata, niti je imalo prilike dobiti bilo kakav oblik psihološke podrške i pomoći tijekom suočavanja s traumama i gubicima kojima su bili izloženi. Njihovu situaciju je dodatno otežavalo nestrukturirano i traumatizirano okruženje i traumatizirani roditelji koji nisu mogli zadovoljiti njihove potrebe. Grupni i individualni rad s traumatiziranom djecom uobičajeni su načini rada žele li se integrirati traumatska iskustva i olakšati posttraumatske reakcije, te utjecati na prevenciju dugoročnih posljedica na njihovo mentalno zdravlje. Poučeni prethodnim iskustvom, u okviru našeg modela vrlo često smo kombinirali jedan i drugi način rada. Međutim, rad na traumi u okviru ljetnog kampa neuobičajen je oblik rada, kojeg smo s velikim oprezom i promišljali i pripremili. U ljetnom kampu djeca su okružena vršnjacima, neka se prvi put zaljubljuju, neka su prvi put na moru, već postoje aktivnosti koje su dio programa kampa, a neka od njih su po prvi puta odvojeni od obitelji. Djeca su bila izložena nizu novih događaja koji su sami po sebi uzbuđujući. Svjesni toga, pažljivo smo planirali i pripremali ciljeve rada, aktivnosti i intezitet rada. Pripremili smo se za oslušivanje potreba i poruka djece želeći biti fleksibilni u realizaciji planiranog. Znali smo da djeca u ljetnom kampu mogu puno dobiti u socijalizacijskom i općenito u razvojnom smislu. Međutim, smo znali i to da je njihov život, otvorenost za iskustva, igra, učenje i istraživanje svijeta pod utjecajem njihovih traumatskih iskustava. Ipak, poznavajući socijalnu pozadinu i aktualnu situaciju djece, bili smo svjesni da je boravak na otoku možda sigurnija sredina i predvidljivije okruženje od njihovog svakodnevnog iskustva. Činjenica da je za neku djecu kamp predvidljivije okruženje, još jednom je ukazala na breme s kojim odrastaju ova djeca, što je za nas pomagače bilo teško i bolno, ali i činjenica koju smo trebali prihvatiti.

Gotovo sva djeca izgubila su jednog roditelja ili bliskog rodaka. Poznavajući dječje reakcije na roditeljsku iznenadnu i nasilnu smrt i njihova dodatna traumatska iskustva, naročito smo posvetili pažnju sljedećem.

- Povećava se anksioznost kod djece. Djeca imaju tendenciju pokazivati izrazite separacijske strahove, "ljepljivo" ponašanje, "poslušno" ponašanje i oprez.
- Razvija se nepovjerenje u ljude, naročito prema mogućnostima odraslih da zaštite djecu. Narušeno je bazično povjerenje.
- Nasilna smrt budi kod djece strahove i fantazije vezane uz osobnu i agresivnost drugih ljudi. Javlja se strah od gubitka kontrole vlastite agresivnosti.
- Djeca trebaju stabilnost i predvidljivost kako bi vlastitu energiju mogla uložiti u prorađivanje trauma i gubitaka.
- Anksioznost roditelja može ih spriječiti u prihvaćanju anksioznosti djeteta, roditelji mogu negirati traumatiziranost djeteta.
- Uključivanje novih pomagača u rad s traumatiziranim djetetom može biti kontraproduktivno. Zato je bilo važno da s djetetom radi pomagač kojeg je već poznavao i imao uspostavljen odnos povjerenja, gdje god je to bilo moguće.
- Kao što smo i očekivali, neke su se traumatske reakcije pojačale u okruženju ljetnog kampa.

Jedan od najistaknutijih rizičnih elemenata tijekom kumuliranja traumatskih iskustava u progonstvu, izbjeglištvu ili tijekom boravka na okupiranom području je nesigurnost i neizvjesnost. Poznavajući to, činilo nam se važno ponuditi im strukturu u okviru boravka na otoku i učiniti njihovu stvarnost predvidljivom. Dio koji je pridonosio tome bio je odabir pomagača, socijalnih radnika i psihologa koje su djeca već poznavala. Nadalje, informirali smo djecu o okruženju u kojem će boraviti, naročito vezano uz nepoznate im pojave i stvari u okolini. U razgovorima i sastancima odmah po dolasku utvrdili smo strukturu dana: vrijeme kada će jesti, najavili smo im aktivnosti. Strukturirali smo im vrijeme na način da su neke aktivnosti bile obavezne, a da tijekom slobodnog vremena imaju širok izbor aktivnosti kojima će zadovoljiti svoje interese. To su bile, primjerice, crtanje, modeliranje, sportske aktivnosti, odlazak na plažu. Informirali smo ih gdje je u slučaju potrebe, u bilo koje vrijeme dostupna jedna od teta (jedan od pomagača).

Za ilustraciju teškoća s kojima smo se susretali prije no što smo započeli rad na traumi kod djece, slijedi prikaz odgojne, kulturne i socijalne zapuštenosti djece. Budući da smo procijenili da je razina zapuštenosti prioritet u radu, redefinirali smo ciljeve rada za ovu dobnu skupinu djece.

NEKI PROBLEMI U REALIZACIJI PROGRAMA: RAD S DJECOM 1. I 2.

RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE

ODGOJNA ZAPUŠTENOST DJECE

- *Među najmladima je bio veliki broj odgojno zapuštene djece: nisu imala kulturu jedenja i tijekom obroka bilo ih je potrebno poučiti (nisu se znala koristiti priborom, svaki obrok zvali su "ručak", nikad nisu čula za tjesteninu niti pizzu, nekima je juha bila novost).*
- *Djeca su došla oskudno odjevena, majke im nisu pripremile dovoljno rublja za 10 dana, (neka djeca došla s prljavom odjećom). To je zahtijevalo dodatni angažman voditelja da nauče djecu pranju i organiziranje pranja odjeće u nekoliko navrata tijekom boravka na otoku.*

- *Neka djeca nisu imala higijenske navike. Nisu se znala prati, nisu znala za kupanje toplom vodom i tušem, roditelji su im kupili balzam umjesto šampona, nisu imali higijenski pribor, spavala su u onome u čemu su bila danju.*
- *Nakon prva dva-tri dana sol od morske vode nagrizla im je kožu, što je zahtijevalo njegu i potaklo nas da ih naučimo osnovnim higijenskim navikama. Većina od osmero mlade djece u tome je bila vrlo nesamostalna i prala su kosu isključivo uz poticaj i pomoć voditelja.*
- *Jedna djevojčica nije prilikom kupanja znala pokazati vlastito rame, a jedan dječak palac.*
- *U ovakvim uvjetima bilo je nemoguće zanemariti izgled, zdravstveno stanje i emocionalnu glad ove djece kako bi se radilo na njihovim traumatskim iskustvima. Procijenili smo da je kod ove djece važnija uloga odgajatelja.*
- *Većina članova grupe imala je specifične potrebe i nije mogla pratiti planirani grupni rad.*
- *Separacijske poteškoće pojedine djece zahtijevale su posebnu pažnju voditelja. U raspoloživom vremenu i uz preklapanje brojnih uloga voditelja bilo je vrlo teško takvoj djeci pružiti adekvatnu brigu.*

DJECA NISU ZNALA:

- *kako pustiti vodu u WC-u*
- *kako brisati guzu*
- *jesti sladoled*
- *da je more slano*
- *da u moru ne pliva štuka*
- *da koštica od breskve nije školjka*
- *nisu mogla shvatiti pojam otoka: dječaci od 11. godina uvjeravali su nas kako su trčali do Šibenika na kopnu*
- *za neku djecu postojala su dva, tri, četiri mora (sa svake strane otoka po jedno)*

Unatoč dotadašnjem iskustvu rada s traumatiziranom djecom osvijestili smo da se već tijekom pripreme programa razina naših znanja o specifičnostima i uvažavanju individualnih karakteristika traumatizirane djece povećala. Nakon realizacije, suočeni sa svim preprekama u izvedbi koje smo srećom doživljavali kao profesionalni i ljudski izazov, ova razina prerasla je u vrlo profesionalno i specifično iskustvo u kojem smo naučili sljedeće.

- Prije rada na traumi važno je zadovoljiti prioritetne potrebe djece. Tijekom rada na otoku pokazalo se da su to potrebe djece sa separacijskim strahovima, djece koja pokazuju "ljepljivo" ponašanje ili imaju ispade agresivnog ponašanja, što je zahtijevalo posebnu pažnju i podršku pomagača.
- Otvaranje starih trauma je izrazito bolan proces i zahtijeva posebnu osjetljivost pomagača (osjetljivost u trenucima kada djeca izbjegavaju govoriti jer se još uvijek osjećaju nesigurnima).
- Naučili smo poštivati slobodu djece u odlučivanju o intezitetu dijeljenja iskustava. Kako bismo adekvatno promijenili intervencije, prilagođavali smo se na dva načina: prepoznavajući teme s kojima su dolazili (svakodnevna pitanja i dileme iz rada kampa) ili prilagođavajući aktivnosti poštujući njihov otpor i različitosti u spremnosti

za dijeljenje iskustava (individualnim radom s pojedinom djecom nakon grupnog rada, verbalne tehnike pred grupom zamjenjivali smo crtanjem i pisanjem, što smo zatim pohranjivali u "tajne kutije").

- Iako se Everlyev model osniva na kognitivnim tehnikama, naučili smo koliko je važno djeci pristupiti kroz metaforu i korištenje "nekognitivnih kanala". Uočili smo važnost, prije svega usmjeravanja na emocije, koje nam je omogućilo da iskoristimo kreativnost i spontanost koju djeca imaju i realiziramo edukativni dio i poučavanje vezano uz prorađu traumatskih iskustava.
- Navedeno je naročito važno kada se radi s adolescentima; oni trebaju više vremena za uspostavljanje povjerenja u članove grupe i grupnog voditelja kako u približavanju traumatskim iskustvima ne bi bila ugrožena njihova slika o sebi.
- Kako bi se omogućilo dijeljenje emocija i tajni u grupi, važno je članove grupe odabrati tako da su što homogeniji u traumatskim iskustvima kojima su bili izloženi. Specifična iskustva nerado se dijele i trebaju posebnu pažnju kroz individualni rad.
- Pokazalo se da je individualni rad prikladniji način kada se radi na starim traumama. Strah da budu preplavljeni emocijama i izgube kontrolu, još se više povećava pred grupom. To može izazvati otpor prema proradi traume, što može otežati proces oporavka djeteta i rad pomagača. Naprotiv, uslijedi li grupni rad nakon individualnog, grupa ima veće resurse za dijeljenje iskustava i podršku, što olakšava normalizaciju iskustava i omogućuje proširivanje načina suočavanja s teškoćama. Također je važno dovoljno vremena posvetiti uspostavljanju povjerenja unutar grupe, nakon čega će se stvoriti optimalni uvjeti da članovi grupe progovore o svojim najtežim iskustvima i doživljajima. S obzirom na navedeno, čini se da je za to potreban rad grupe duži od dva tjedna, a svakako je važan kontinuiran rad.
- Postalo je očito da učenje o reakcijama na traumama, normalizacija reakcija, učenje o različitim načinima suočavanja (npr. relaksacijske tehnike) imaju puno veći učinak kada su provedene u grupi, negoli individualno. Čini se da su djeca spremnija povjerovati vršnjacima s kojima dijele vjerovanja i iskustva, negoli pomagačima. Ovo još jednom govori o "krhkosti dječje kognicije" i načinima na koje je s njima djelotvornije raditi.
- Djeca čije se obitelji nisu oporavile od trauma i gubitaka i još uvijek žive u okolnostima izrazito lošeg socio-ekonomskog statusa koji ugrožava njihove primarne potrebe (sigurnost, izvjesnost, predvidljivost) još se uvijek ne mogu suočiti s traumatskim iskustvima. Čini se da je njima prikladnije dati podršku da se nose s traumatskim iskustvima i ako je moguće, inicirati u zajednici resurse koji će im u tome pomoći. To je neophodan preduvjet kako bi jednom bio moguć rad na integraciji trauma i gubitaka. Ovo je naročito važno naglasiti za obitelji u kojima je otac vojno aktivan i nakon ratnih akcija ili pati od PTSD-a i gdje su obitelji razdvojene.
- Imali smo mnogo teškoća u radu s otporima kod djece i nerijetko imali osjećaj da namećemo bolne teme. Procesna evaluacija tijekom boravka na otoku, kao i završna evaluacija i povratne informacije roditelja dva mjeseca kasnije dala su nam drugačiju sliku, pokazujući nam koliko možemo naučiti iz evaluacijskih podataka. Dio povratnih informacija prikupljenih od roditelja prikazan je u prilogu.
- Budući da smo 24 sata bili s djecom u različitim ulogama, bile smo izložene učincima sekundarne traumatizacije. Naš rad olakšala nam je mogućnost suvoditeljstva grupnog

rada, sustručnjačka supervizija i podrška, te dijeljenje odgovornosti. Kasnije supervizije i vodstvo iskusnijih kolega pomogle su nam u oporavku kao i integraciji iskustava i novih znanja.

Na kraju ovog dijela rada, vezano uz provođenje ovakvog programa u sličnim uvjetima rada, htjeli bismo naglasiti sljedeće:

- Neophodno je osigurati dobre organizacijske pretpostavke i uvjete rada. Cjelodnevni boravak s djecom od pomagača zahtijeva različite uloge (terapeuta, grupnog voditelja, voditelja dnevnih aktivnosti, odgajatelja, zamjenu za roditelja, predstavnika i pregovarača u odnosu na upravu kampa, animatora, medicinske sestre, kućne pomoćnice, itd.). Izrazito je zahtjevno tijekom dana zadovoljiti i prebacivati se uspješno iz uloge u ulogu. Tijekom obavljanja tih uloga naučili smo mnogo o djeci, postali bliskiji s njima i zadobili njihovo povjerenje, što je bilo neizmjereno važno prilikom rada na njihovim traumatskim iskustvima. Unatoč tome, predlažemo pažljivo razmatranje i odabir prikladnog broja pomagača i profesionalaca u ovakvom programu, kako bi imali nekoliko sati odmora i odmaka od radne atmosfere.
- Naročito smo osvijestili važnost kontinuiteta u radu sa višestruko traumatiziranom djecom. Ako želimo podržati suživot i izgraditi nadu u buduću život, tada je važan integrativni pristup u radu s djecom, što pretpostavlja nastavak rada s djecom u sredini u kojoj žive. Ako nema takvih mogućnosti, ljetni kamp poput ovog trebao bi trajati puno duže, uključivati individualni rad u još većoj mjeri i neke dodatne pretpostavke.

Tijekom školske godine 1996./97. u prvoj fazi projekta, surađivali smo i s roditeljima djece koja su bila uključena u grupe i koja su bila na Prviću. S nekima od njih smo uspjeli uspostaviti kontinuiranu i uspješnu suradnju, te je njih petnaest redovito dolazilo na grupne sastanke namijenjene roditeljima. Ostali roditelji se nisu odazivali našim pozivima niti su pokazivali poseban interes za ono u čemu sudjeluju njihova djeca. Doznali smo od nastavnika da je ista situacija i s (ne)dolascima roditelja na roditeljske sastanke i informacije. Ipak, svi su se roditelji odazvali našem pozivu na sastanak u kojem smo tražili njihov pristanak da njihovo dijete ide s nama na more. Na početku nove školske godine 1997./1998. zatražili smo od roditelja da putem upitnika evaluiraju ponašanje svoje djece u odnosu na razdoblje prije odlaska na Prvić. Povratne informacije dalo je samo 8 roditelja, što je bio samo još jedan pokazatelj odgojne disfunkcionalnosti i okruženja u kojem su djeca odrastala. Evaluacije roditelja koji su se odazvali našem pozivu pokazale su zavidne rezultate, pri čemu treba imati na umu da su ovo povratne informacije roditelja koji su pokazali da imaju kapaciteta brinuti se o svojoj djeci, ma kako u teškim okolnostima ih podizali. Napominjemo da je ispunjavanje ovog evaluacijskog upitnika bilo uglavnom individualno, s obzirom da je nekim roditeljima bila potrebna pomoć u čitanju.

Slijede djelomični prikaz iz opsežnijeg evaluacijskog upitnika za roditelje.

EVALUACIJA ZA RODITELJE (N=8)
Nakon boravka djece u ljetnom kampu na Prviću 1997.

<i>U odnosu na razdoblje prije odlaska na Prvić Vaše dijete je:</i>	<i>manje</i>	<i>jednako</i>	<i>više nego prije</i>
<i>nezainteresirano i ravnodušno</i>	6	2	0
<i>tužno</i>	4	4	0
<i>ljuto</i>	5	3	0
<i>prestrašeno</i>	5	3	0
<i>zamišljeno i odsutno duhom</i>	3	5	0
<i>brzo i naglo mijenja raspoloženja</i>	4	4	0
<i>ima poteškoća sa spavanjem (teško zaspi, ružno sanja, budi se...)</i>	1	7	0
<i>tuži se na glavobolju</i>	5	3	0
<i>tuži se na mučninu</i>	0	8	0
<i>tuži se na umor</i>	3	5	0
<i>pazi na higijenu</i>	0	4	4

Jeste li primijetili neke promjene kod djece (pozitivne ili negativne) koje biste mogli pripisati utjecaju boravka na Prviću? Ako da, kakve?

- prije je bio živahan, neposlušan, pa tužan i tako je često mijenjao raspoloženja
- dobila je volju za školu, jer sada može noću spavati, što prije nije mogla
- rasteretila se problema u razgovorima s vršnjacima i vidjela da nije sama u istim problemima
- odmornija je psihički, bolje spava, prestala je mokriti u krevet
- dobro se osjeća otkako je došao s Prvića i bolje spava
- puno su raspoloženije
- komunikativniji je, puno je mirniji i poslušniji, prestali su njegovi ispadi bijesa u potpunosti
- otvorenija je i iskrenija
- sretniji je i zadovoljniji, imao je priliku biti s drugom djecom što inače nema mogućnost
- na njega je u svakom slučaju dobro utjecalo druženje s djecom, smireniji je, puno priča o prijateljima s kojima je bio i o voditeljicama; puno mu je ljepše što je proveo ljeto s vršnjacima koji mu inače nedostaju kod kuće jer je uglavnom okružen odraslima; otvoreniji je nego što je prije bio; pričao nam je puno detalja vezanih uz boravak na Prviću; za njega i za nas roditelje to nije bio samo običan boravak na moru, već nešto više; u svakom slučaju to je pozitivno utjecalo na njega.

Imate li želju i smatrate li korisnim da se i dalje održavaju ovakva ili slična okupljanja roditelja?

Da,

- zato što je to korisno roditeljima i djeci
- dobro je da zajedno surađujemo da bi pomogli djeci što više možemo
- da nađem zajedničko mišljenje i da djetetu bude još bolje
- od drugih roditelja saznamo više nego što sami znamo
- meni je potreban razgovor
- meni je potreban otvoren razgovor i povjerenje, upoznavanje roditelja od prijatelja moje djece

Evo nekoliko izdvojenih tipičnih odgovora i povratnih informacija djece iz evaluacijskih listića na završetku grupnog rada u ljetnom kampu na Prviću.

EVALUACIJA ZA DJECU (N=22)

Nakon boravka djece u ljetnom kampu na Prviću 1997.

Na pitanje što su naučili na grupi djeca su odgovarala:

- naučili smo što nam je teško i što nas boli da pustimo da plačemo
- naučio sam se ponašati kao odrastao čovjek
- naučila sam se razveseliti i u najtežim trenucima u životu
- naučila sam disati i da za sve ima oprost

Na pitanje koje teme i aktivnosti na grupi su im najviše pomogle, djeca su odgovarala:

- pomoglo mi je kada smo pričali o ratu
- pomoglo mi je pravilno disanje kada smo bili u teškim stanjima i podsjećali se na sve što se događalo
- pomoglo mi je disanje koje možemo raditi kada nam je teško
- najviše mi je pomoglo opuštanje
- da pričamo kada nam je teško

2. faza: rad u Hrvatskoj Kostajnici tijekom školske godine 1997./98.

Nakon povratka s Prvića i provedene evaluacije s roditeljima, nastavili smo raditi tijekom školske godine 1997./98.

Osnovni ciljevi programa rada u lokalnoj zajednici Hrvatska Kostajnica bili su¹:

1. Pomoć, podrška i osnaživanje djece s poteškoćama u socijalnoj adaptaciji, procesu tugovanja, s izraženim posttraumatskim reakcijama, te složenim obiteljskim prilikama
2. Podrška roditeljima djece koja su uključena u naše aktivnosti
3. Implementacija psihosocijalnih programa u zajednicu; prenošenje znanja i vještina lokalnim pomagačima radi stvaranja lokalne mreže podrške i pomoći.

Pomoć, podrška i osnaživanje djece realizirani su kroz grupni i individualni tretmanski rad, putem socijalizacijskih grupa za djecu, psihološkim procjenjivanjem, te psihološkom podrškom. Psihosocijalnim programima u školi ukupno je bilo obuhvaćeno oko 130 djece.

U *socijalizacijskim grupama* okupljena su djeca koju su nastavnici procijenili kao djecu s poteškoćama u socijalnoj prolagodbi. Najčešći problemi bili su agresivno ponašanje, nasilni sukobi, povučенost, izoliranost, nesnalaženje u školskoj sredini, loš školski uspjeh.

Školske godine 1997./98. broj socijalizacijskih grupa se povećao na sedam (u njima je sudjelovalo 61 dijete), a time je u ovakav oblik rada bio uključen i veći broj nastavnika suvoditelja (njih devet).

Djecu koja su bila izložena traumatskim događajima i kod koje su vidljive posttraumatske stresne reakcije uključili smo u *individualni tretman traume*.

¹ Družić, O. i Kletečki, M., 1998.

Početak nove školske godine nastavilo se individualno raditi s traumatiziranom djecom koja su boravila na Prviću, kako bi proradila traumatska iskustva, umanjila negativne reakcije, osnažila i proširila načine suočavanja sa stresnim događajima i ponovo uspostavila pozitivnu sliku budućnosti.

Na poticaj pedagoga i učitelja koji su izdvojili 26 učenika sa školskim poteškoćama i poteškoćama prilagodbe na novu školsku sredinu, proveden je postupak psihološke procjene intelektualnog i emocionalnog statusa djece. Procjenjivanjem je utvrđeno da samo kod sedmero djece postoji mentalni deficit, čime je potvrđeno da se školski neuspjeh često pripisuje intelektualnom deficitu, a pokazalo se da su mu uzroci posljedice traumatizacije, emocionalne poteškoće, obrazovna i odgojna zapuštenost, teškoće u socijalnoj prilagodbi, te teški materijalni i socijalni uvjeti.

Individualna psihološka podrška bila je namijenjena djeci koja žive u složenim obiteljskim prilikama (npr. alkoholizam roditelja, zlostavljanje i zanemarivanje djece), izoliranoj i neprilagođenoj djeci i djeci s problemima psihoseksualnog sazrijevanja, te svoj onoj koja su željela našu pomoć i podršku.

Podrška roditeljima pružana je grupnim radom, sastancima i individualnim razgovorima. Za napredak u radu s djecom nepohodna je podrška i suradnja njihovih roditelja, odnosno obitelji. Svrha rada s roditeljima bila je senzibilizirati ih za probleme djece, potaknuti ih na podršku i razumijevanje vezano uz prilagodbu u novoj školskoj sredini, te im omogućiti emocionalno rasterećenje, podjelu briga i problema s drugim roditeljima i razmjenu iskustava. Rad s roditeljima pokazao se kao jedan od najzahtjevnijih oblika rada, budući da je najveći problem bio njihov odaziv i pokazivanje interesa za djete u ovim okolnostima.

Treći cilj - *implementacija psihosocijalnih programa u zajednicu* - realiziran je edukacijama lokalnih pomagača (nastavnici, ravnatelj i pedagog škole, djelatnici Centra za socijalnu skrb), obrazovnim seminarima, procjenjivanjem potreba za uključivanje djece u naše programe od strane djelatnika škole. Devet nastavnika i pedagog škole aktivno su sudjelovali u realizaciji socijalizacijskih grupa za djecu i u evaluaciji.

Slijede povratne informacije ovih devet nastavnika vezano uz njihov rad u grupi, kao i povratne informacije nastavnika u školi o tome kako su vidjeli rad Društva za psihološku pomoć u drugoj fazi realizacije projekta.

**Evaluacija nastavnika škole o aktivnostima Društva za psihološku pomoć
po završetku školske godine 1997/98. (N=17)**

a) Smatrate li da je DPP koristio djeci?

Svi nastavnici su odgovorili DA.

Na koji način?

- *djeca su oslobođena u komunikaciji, manje zatvorena*
- *djeca su u nastavniciima imala partnere i prijatelje koji ih razumiju, shvatila su da su važna, da ih se poštuje, stekla sigurnost, naučila određene igre i kulturnije se ponašati*
- *nekima je porasla slika o sebi, oni su dio nečega o čemu se priča- počeli su bolje učiti, razumijevati jedni druge*
- *učenici s kojima se radilo pokazuju napredak i tada je lakše i nastavniku raditi, bolje su socijalizirani*

- učenik koji je bio član grupe i s kojim se radilo prestao je biti problem, svakome od nas je to pomoć jer nemamo vremena baviti se njegovim problemima, vi zadovoljavate dio u odgoju koji mi ne možemo zahvatiti zbog teškog programa
- djeca su postala komunikativnija, otvorenija, naučila se pridržavati pravila i imati povjerenja u nas
- konkretno se djeci pomoglo na njihovim teškoćama i zadovoljavanju potreba
- ugodno su provodili vrijeme, naučili nove igrice, naučili neka pravila koja će im u životu dobro doći, mnogi su se bolje socijalizirali
- naučila su se boljoj, bližoj suradnji i osjećaju povjerenja prema nastavnima, osjećaju da ih netko treba, želi saslušati, prokomentirati s njima, ne osjećaju se usamljeni
- barem u školi osjećaju sigurnost
- usvojila su pravila ponašanja, nenasilno rješavanje sukoba, više uvažavaju tuđe mišljenje
- tolerancija
- pomogli smo im da svijet vide i na drugačiji način
- krasno je da djeca ponovo idu na Prvić, nisu u prilici da si sami to priušte, još 10 godina njihovi roditelji im to neće moći priuštiti
- polučeni su dobri rezultati
- kada bi uvjeti života i rada mogli dopustiti da bude uključeno što više učenika (materijalno sredstvo, teren, prijevoz i prometna povezanost)

b) Smatrate li da je rad DPP-a u školi koristio nastavnicima?

Svi su nastavnici odgovorili DA.

Na koji način?

- lakše smo s djecom rješavali probleme, bolje razumijemo probleme djece, posvećujemo im više pozornosti i kvalitetnije identificiramo probleme
- razgovorima i razmjenom iskustava
- na drugačiji način uviđam probleme kod djece
- boljim upoznavanjem djeteta i briga koje su teže vidljive na redovnoj nastavi
- saznali smo informacije koje su nam pomogle u radu, mogućnosti rješavanja sukoba, prepoznavanje tugovanja kod djece, lakše smo prepoznali što se s djetetom događa
- educirali smo se u pronalazenju posebnih načina komuniciranja s djecom kod kojih su izražene poteškoće, samim tim što smo se samoinicijativno uključili u rad grupa
- počeli smo raditi ("jednom nogom") u modernom stilu, učitelji prihvaćaju nove načine rada
- bolje znamo djecu i njihovu problematiku, mogli smo se savjetovati s DPP timom
- potrebno je da DPP još ostane u školi, puno sam naučila na seminarima
- na seminarima sam naučio da je važno saslušati, i mi se više družimo, socijaliziramo na seminarima
- pomogli ste nam u radu s djecom, djeca su manje agresivna
- toleraniji smo u radu s djecom, dobili smo uvid kako poboljšati rad s učenicima i naučili kako im pomoći
- u dopuni praktičnih znanja, jer vidim što u praksi mogu ispraviti u pristupu djeci

**Evaluacija grupnog rada namijenjena nastavnicima
- voditeljima socijalizacijskih grupa, 6. mjesec 1998 (N=9)**

Sve nastavnice odgovaraju DA na pitanje: Smatrate li da vam je sudjelovanje u vođenju socijalizacijskih grupa koristilo.

Na koji način?

- u upoznavanju problematike kod djece, upoznavanju nove literature i igara
- u ovoj godini nije mi se dogodilo da ne znam kako riješiti problem, nema više traženja rješenja, već samo pitanje koju soluciju rješenja problema treba izabrati
- raspoložija sam, upoznala sam individualne razlike djece
- u boljem sagledavanju djeteta, društva, okoline i svih problema s kojima se susrećemo
- naučila sam kako riješiti sukobe, uspostaviti pravila ponašanja
- dobila sam nova znanja koja mogu koristiti u redovnoj nastavi
- bolje razumijem djecu i samim tim im pomazem
- upoznala sam djecu i kao djecu, a ne samo kao učenike

a) Nakon kontinuiranog rada u grupi na pitanje jesu li promijenili nešto u svom radu u grupi, svi su odgovorili DA.

Na koji način?

- više pažnje posvećujem djeci za koju znam da imaju uistinu prave probleme kod kuće
- promijenila sam pristup radu, napravimo plan, no kad vidimo kako grupa diše, promijenimo plan prema njihovim potrebama i problemima
- imamo malo više trenutaka opuštanja i više povjerenja u djecu
- više razgovaram o njihovim problemima, o svakodnevnici, isto tako i individualno razgovaram s pojedinom djecom
- stekla sam iskustvo za brže, bolje reakcije rješenja problema, više iskustva
- postala sam bliža djeci i u trenucima sam se poistovjetila s njima, zadobila njihovo povjerenje, dobila sam nove ideje za rad i upoznala metode rada i za grupu i za razred

b) Na pitanje jesu li promijenili nešto u svom radu u razredu, svi su odgovorili DA.

Što?

- koristim igre, naučeno u radu s učenicima u razredu, na satu razredne zajednice i tjelesnoj nastavi
- primjenjujem metodu "hlađenja", češće radim psihološke pauze s djecom, npr. na satu matematike napravimo pauzu i igramo se
- primjenjujem malo više sadržaja koji nisu usko vezani uz nastavu; davanje pozitivnih poruka
- koristim naučeno (pričamo, igramo se...), promijenila sam pristup u radu
- odnos prema djeci je drugačiji, razmišljam što stoji iza njegovog ponašanja (obiteljska pozadina...)
- kao razrednik sam se koristila literaturom koju smo dobili; u satove razredne zajednice ubacivali smo više tih "naših" stvari
- više pažnje posvećujem djeci za koju znam da imaju probleme kod kuće

Evaluacija je uključivala praćenje potreba i učinke programa u cjelini. Korišteni su ovi evaluacijski modeli:

- a) *evaluacija ishoda*: korišten je model "prije - poslije" za evaluaciju učinaka individualnih i grupnih intervencija
- b) *procesna evaluacija*: neposredni rezultati zadovoljstva i kvalitete grupnih susreta s djecom i edukacijskog programa za pomagače.

Primjenjivali smo kvalitativne i kvantitativne načine praćenja učinaka. Podaci su prikupljeni od sve tri ciljane skupine kojima su bili namijenjeni ciljevi programa: djeca, roditelji, školski djelatnici.

Evaluacija programa po fazama rada pokazala je nekoliko važnih rezultata. Nakon grupnih oblika rada kod djece su uočeni pomaci koji govore o smanjenju razine agresivnog ponašanja, napretku u socijalnim vještinama, povećanju razine samopoštovanja, motivaciji za školu i školski uspjeh.

Positivne promjene u dječjem socijalnom i emocionalnom funkcioniranju zahvaljujući individualnom tretmanu traume uglavnom se odnose na smanjenje osjećaja izoliranosti i poboljšanje veza s vršnjacima, te smanjivanje reakcijskih simptoma posttraumatskog stresa.

Sva djeca uključena u individualni i grupni rad željela su nastaviti sudjelovati u njemu i smatrala su ga korisnim; vrlo često naglašavajući u evaluacijama osjećaj da mogu slobodno i opušteno razgovarati o različitim temama.

Učitelji su pokazali povećanu osjetljivost na specifične potrebe djece i spremnost da aktivno sudjeluju u psihosocijalnim programima. Devet od 26 učitelja nakon edukacije odlučilo je dobrovoljno sudjelovati u projektu kao koordinatori ili voditelji socijalizacijskih grupa za djecu. Ti su učitelji pokazali izniman interes za sudjelovanje i u drugim edukacijama Društva za psihološku pomoć, a mnogi su se uključili u ostale programe koje realiziramo u Hrvatskoj Kostajnici (npr. edukacija i rad s djecom s teškoćama u čitanju).

Predviđeno je da financijska potpora ovog projekta traje do lipnja 1998. godine. Svjesni činjenice da je u školi i zajednici Hrvatske Kostajnice ostalo još puno posla, ovime smo formalno završili projekt i našu suradnju s UNICEFom i Ministarstvom rada i socijalne skrbi. Ojačali smo zajednicu, njene nastavnike i srodne stručnjake u okviru škole i Centra za socijalnu skrb. Međutim, nismo imali osjećaj dovršenosti kada se radi o ojačavanju djece. Budući da nije bilo više sredstava uslijedila je treća faza rada u okviru projekta u Hrvatskoj Kostajnici. Smatrali smo da bi bilo korisno zaokružiti rad s djecom zajedničkim ljetovanjem (djece i pomagača) na otoku Prviću. Stoga smo uspjeli sakupiti novac od 14 donatora - uglavnom malih poduzetnika, većih poduzeća i udruga, koji su dali svoj prilog ovoj plemenitoj inicijativi.

3. faza: ljetni kamp na Prviću 1998. god.

Rad s djecom u Hrvatskoj Kostajnici ukazao je na niz traumatskih iskustava i gubitaka kojima su bila izložena. Pritom su bile vidljive izrazite emocionalne teškoće, te narušena slika budućnosti koja se mnogoj djeci činila negativna. Kako je raspon inicijativa i aktivnosti koje su se nudile mladima u Hrvatskoj Kostajnici bio vrlo siromašan, smatrali smo važnim pronaći način u kojem će mladi imati aktivniju ulogu u socijalnoj rekonstrukciji

zajednice. Određeni broj djece viših razreda, koja su bila uključena u naše programe, istakao se, te predstavljao potencijalne voditelje budućih aktivnosti za mlade u Kostajnici. Iako su ovo bili osnovni kriteriji za odabir djece za odlazak u Prvić, pokazalo se da je veliki broj socijalno ugrožene djece razlog da u našem odabiru ne budemo previše strogi, te smo povelili sa sobom i djecu koja nisu u potpunosti udovoljavala kriterijima selekcije, ali smo znali da neće imati priliku još puno godina ni s kim otići na ljetovanje.

Stoga smo grupu od 16 djece u dobi od 10 do 14 godina (od 5. do 8. razreda), četrnaest dana u srpnju 1998. pripremali za potencijalne inicijatore aktivnosti u svojoj lokalnoj zajednici, polazeći od kapaciteta djece koja imaju, svako od njih ponaosob.

Cilj programa bio je: osnaživanje, podržavanje i poučavanje mladih u organiziranju i provođenju aktivnosti u kojima su i sami sudjelovali. Time su djeca i mladi usvojili znanja i vještine vođenja grupa, koje će kasnije primijeniti kao inicijatori i voditelji u svojoj sredini.

Tijekom školskih godina 1996./97. i 1997./98. bili su uključeni u socijalizacijske grupe čiji je cilj rada bio razvijanje pozitivne slike o sebi, osjećaja vlastite vrijednosti i samopouzdanja, ovladavanje komunikacijskim vještinama, razvijanje tolerancije na različitosti, stvaranje osjećaja grupne pripadnosti, nenasilno rješavanje sukoba i uspostavljanje atmosfere suradnje u grupi. Neka djeca su bila uključena u individualni rad čiji je cilj bio prorada traumatskih iskustava i olakšavanje prilagodbe u povratništvu.

Zbog posljedica izloženosti traumatskim iskustvima potencijali neke djece nisu bili vidljivi. Iako su u početku izdvojena kao djeca sa specifičnim potrebama, tijekom rada uočili smo da nakon ostvarenih grupnih ciljeva neki od njih mogu biti pokretači aktivnosti namijenjenih mladima u njihovoj školi i zajednici.

Kako na otoku ove godine nije bilo mnogo djece, mogle su se oformiti svega dvije grupe. Stoga smo odlučili formirati grupe za strukturiranje slobodnog vremena, čiji su kreatori aktivnosti i voditelji bila djeca. Na prvom susretu su voditeljice (dvije socijalne radnice) iznijele zamisao da djeca, članovi grupe u suvoditeljstvu, osmisle susrete. Svi članovi su imali priliku okušati se u suvoditeljskoj ulozi. Bila im je dostupna literatura koja se koristi za takav oblik rada (različite interakcijske igre), kreirali su teme za razgovor, sami osmišljavali neke igre i pravila. Susreti u trajanju od dva sata odvijali su se svakodnevno. Članovi grupe su, uz našu djecu, bila i mnoga druga djeca koja su ljetovala na otoku i koja su se prvi put susrela s ovakvim načinom rada. Važno je napomenuti da smo mi kao voditeljice u grupnim susretima bile u ulogama članova grupe i sudjelovale kao i sva druga djeca u svim aktivnostima.

Prikaz jednog susreta kojeg su djeca kreirala i vodila

1. *"Krećimo se" - kao lutke, mačke, ... - igra za razgibavanje*
2. *"Koji je tvoj problem" - članovi napišu na papir svoj problem, onaj tko ga izvuče predlaže svoje rješenje za taj problem*
3. *"Ja volim" - svatko napiše 10 stvari, ljudi, pojava... koje voli*
4. *"Ružin grm" - vodena fantazija*
5. *"Čije je to stopalo" - dobrovoljac zaveže oči i ide od jednog do drugog člana šakljajući im stopalo; pritom se ovaj ne smije nasmijati niti oglasiti, a cilj igre je da dobrovoljac pogodi čije je to stopalo; ako pogodi, zamjenjuju uloge*
6. *"Grupna skulptura" - podijelimo se u dvije grupe, svaka grupa treba po nekom pojmu (npr. ponos) oblikovati drugu grupu*

Zanimale su nas povratne informacije djece i dobit koju vide od ovakvog programa. Osim što su sva djeca istakla važnost sklapanja novih prijateljstava, evo nekih njihovih izjava nakon povratka s Prvića.

- mnogo sam toga naučila o sebi, a i o drugima. Otok Prvić je nezaboravan Otok radosti. (Josipa)
- naučila sam da treba voljeti druge.. (Sanela)
- najviše mi se sviđa što sam upoznala puno prijateljica i prijatelja. (Antonela, Marijeta, Marijana, Ivana)
- naučio sam plivati i pjevati (Danijel)
- jednostavno se ne može izreći ni opisati jer je kao neka bajka u kojoj sam bila (Josipa)
- najznačajnije je za mene bilo društvo, nova poznanstva (gotovo svi)
- najviše su mi ostala u sjećanju nova prijateljstva koja sam stekla, sa nekima od njih imam i sada kontakt; još bolje prijateljstvo sam stekla s Antonelom; prije ljetovanja smo bile prijateljice, ali ne takve kakve smo sada (Kristina)
- ja sam stekla puno prijatelja i poboljšala odnos sa starim prijateljima (Snježana)
- naučila sam se slagati s prijateljima i prijateljicama (Snježana)
- sjećam se različitih igara i pjesama; naučio sam različite igre; naučio sam pjevati nove pjesme (Danijel)
- dobili smo ljubav (Sanela)
- nakon povratka u Kostajnicu o Prviću sam pričala roditeljima, braći, sestrama, prijateljima i rodbini, pa i svom dečku kako je lijepo biti u društvu prijatelja, svim novim prijateljima koje upoznam stalno pričam o Prviću (Sanela)
- kada sam stigao u Kostajnicu moje misli su stalno letjele Prviću. Nisam mogao ispričati roditeljima svoj doživljaj na otoku Prviću (Milan)
- nakon povratka koristila sam mnoge igre, a najviše razgovore s drugima jer sam tako osjećala da trebamo s nekim razgovarati, a igre sam igrala u kući sa svojom obitelji (Josipa)
- pošto mi je bilo jako lijepo na otoku Prviću, želio bih da ga posjetim ove godine, da steknem još novih prijatelja i još novih igara i vježbica (Branimir)

Evaluacija djece koja se odnosi na vođenje grupa

- želim napisati da se puno, puno zahvaljujem grupi koja mi je pomogla dosta toga, opuštanja, radosti i da budem puno veselija (Josipa)
- jako mi se sviđelo voditi grupu i osjećala sam se u tom trenutku kao da letim (Zdenka)
- kao voditeljica sam se osjećala tako da imam potrebu raditi taj posao (Danijela)
- grupa mi se sviđela zato što se igramo, slažemo i šalimo (Danijel)
- što se tiče vođenja grupe to je bilo jako lijepo, jer smo tada mnogo toga otkrili o sebi i drugima, to i nije tako loše, jer čovjek se treba osjećati slobodno, reći ono što misli i što osjeća, a ne bojati se reći ono što misli (Zdenka)
- vođenje grupe bilo je dobro i jako mi se sviđelo, možda i ja jednom postanem psihologinja (Kristina P.)
- osjećala sam se opušteno i samostalno jer sam bila vesela u svakom trenutku druženja; mnogo toga sam naučila o grupi, o sebi, a i o drugima; naučila sam da treba svakome pomoći onoliko koliko se može, da treba poštovati i voljeti se, mnogo, mnogo toga sam naučila (Josipa)
- na Prviću sam bila prva voditeljica grupe, moram reći da mi se to jako sviđelo i da mi je tada djecom došlo do znanja koju školu upisati; naime, odlučila sam ići bilo što samo da radim sa djecom (Kristina E.)
- nakon povratka koristila sam mnoge igre, a najviše razgovore s drugima jer sam osjećala da trebamo s nekim razgovarati, a igre sam igrala u kući sa svojom obitelji (Snježana)

Jedan od oblika rada u kojem su naša djeca imala potpunu slobodu kreiranja je bilo osmišljavanje, sudjelovanje i vođenje priredbi u koje su, osim naše djece, bila uključena i ostala djeca koja su boravila na otoku. Zanimljivo je koliko su samostalno i s mnogo entuzijazma osmišljavali programe i raspodjeljivali uloge voditelja, scenarista, pjesnika, glumaca, pjevača, recitatora, plesača, manekena. Vrlo važna komponenta koja se provlačila tijekom svih tih dana je bila solidarnost i prihvaćanje djece koja su bila izoliranija i neprihvaćenija u školskoj sredini. Činjenica je da je posebno kod ove djece bio vidljiv efekt u smislu bolje slike o sebi, čime im je poraslo i samopouzdanje, pa su se vrlo hrabro okušali kao pjevači i recitatori.

Gotovo svake večeri djeca su osmišljavala priredbe i sudjelovala u njima. No, posebno vrijednom smatramo priredbu na Obuljanu - Otoku mladosti, te ćemo taj primjer navesti. Do Obuljana smo došli brodom, s namjerom da nastupimo na tamošnjoj velikoj ljetnoj pozornici. Za tu priliku donijeli smo opremu (veliki razglas, mikrofoni, glazba). Kad su djeca počela nastupati, gledalište je postajalo sve brojnije; skupilo se mnogo djece i odraslih koji su ih pozdravljali snažnim pljeskom. Nije potrebno naglašavati koliko je tako dobar prijem pridonio njihovom zadovoljstvu i ponosu. Vrhunac te večeri bio je ples u kojem su nam se pridružila i djeca iz publike.

Osim svakodnevnih grupa koje su trajale dva puna sata i večernjih priredbi, djeca su se okupljala zajedno s voditeljicama u disco klub, plesala, družila se s mještanima i gostima otoka, okušala se u ulogama konobara ovog improviziranog disco kluba, prodavala na štandovima različite suvenire i ono što su sama tijekom dana u slobodnim aktivnostima izradila.

U evaluaciji o slobodnim aktivnostima i priredbama djeca su navela:

“Sve se brige zaborave kad si u nekoj priredbi i dobro se zabaviš, a meni je to upravo trebalo: opuštanje i društvo što sam i dobila od svoje lijepe grupe na otoku Prviću”. (Josipa)

“Dobila sam volju da postanem novinarka, ali zato moram imati dobre ocjene”. (Danijela je sastavljala sinopsise za priredbe)

Osim što su iz njihovih povratnih informacija vidljivi neprosredni učinci: rasterećenje i opuštanje nakon odmaka od aktualnih teškoća u obiteljima i sredini u kojoj odrastaju, šire korištenje načina suočavanja sa teškoćama i aktivnije korištenje vlastitih resursa (dijeljenje teškoća u razgovoru i igri s prijateljima), te veća socijaliziranost, neočekivani su za voditelje i posredni učinci. Naime, budući da su se djeca iskušala u različitim ulogama, bolji uvid u vlastite sposobnosti mogao bi omogućiti da se njihova motivacija za neko zanimanje očituje i u boljem školskom postignuću.

U ovom ljetnom kampu imali smo manje poteškoća nego prošle godine. Razloga za to je nekoliko. U prvom redu, poučeni problemima ljetovanja 1997., mogli smo djelovati preventivno i izbjeći moguće zamke. Zatim, olakotna okolnost je što su ove godine bila izabrana nešto “manje zahtjevnja” i starija djeca. Način rada bio je drugačiji nego prošlog ljeta, sadržaj je bio vezan uz različite socijalizacijske teme i interakcijske igre. Važna komponenta takvog oblika rada je prepuštanje inicijative djeci u kreiranju grupnih susreta, priredbi i ostalih aktivnosti; mi voditelji imali smo uloge potencijalnih moderatora. Takav način rada, u kojem dolazi do izražaja njihova samostalnost i mogućnost veće kontrole i asertivnosti, urodio je kod većine djece osnaživanjem i većim samopouzdanjem.

3. ZAKLJUČAK

Činjenica je da s ljudima iz Hrvatske Kostajnice radimo i surađujemo još od njihovog dolaska u Zagreb, u izbjeglički dom Gradevinskog školskog centra. Te 1991. godine stigli su kao prognanici. Nakon petogodišnjeg rada i mnogobrojnih aktivnosti koje smo organizirali i provodili u zbjegu i nakon oslobađanja Kostajnice, otišli smo za njima kao podrška u povratništvu. Od 1996. godine do sada susretali smo se s mnogim poteškoćama ovdašnjih ljudi. Danas ova sredina, po riječima mnogih stanovnika, nije više ista. Trebalo se prilagoditi novom načinu života, novim socijalnim ulogama i vrijednosnom sistemu. Ono što je često bio izvor teškoća je velika nezaposlenost i nizak socijalni status stanovništva, koji za sobom donosi mnoštvo problema s kojima se suočavamo u radu.

Smatramo važnim naglasiti da smo od samog početka vrlo uspješno surađivali sa svim djelatnicima osnovne škole i Centrom za socijalnu skrb. Naši opći ciljevi, postavljeni na početku, ostali su isti (rad s traumatiziranom djecom i djecom s poteškoćama u psihosocijalnoj adaptaciji, njihovim roditeljima i edukacija nastavnika), no s vremenom se naš način rada ipak mijenjao i nadograđivao. Prve dvije školske godine naglasak u radu je bio na prilagodbi u novoj povratničkoj sredini i radu s djecom i roditeljima traumatiziranim ratnim stradanjima. U kolovozu 1998. godine završili smo projekt koji smo realizirali uz potporu UNICEFa, i Ministarstva rada i socijalne skrbi. U tom razdoblju uočili smo da postoje slijedeće potrebe za daljnjim radom. Bude li mogućnosti za realizaciju, procijenili smo da on obuhvaća: individualni rad s djecom kojoj je to potrebno, edukaciju nastavnika o specifičnostima rada s djecom koja imaju poteškoća s čitanjem i računanjem, superviziju voditelja grupa, višednevne seminare za sve djelatnike škole i Centra za socijalnu skrb.

Zadovoljni smo činjenicom da se velik broj nastavnika škole uspješno okušao u poslu i preuzeo voditeljstvo socijalizacijskih grupa za djecu. Potreba za stručnim timom pedagoga, psihologa i socijalnih radnika u ovoj sredini je neupitna.

Iskustvo je pokazalo da uspješnu suradnju velikim dijelom možemo zahvaliti uzajamnoj sposobnosti da se prilagodimo i čujemo potrebe zajednice, te u skladu s tim kreiramo naše zajedničko djelovanje.

Jedna od specifičnosti projekta je da je trajao od 1991. do 1998. godine. Iako nije svo vrijeme bio namijenjen istim ljudima, bio je realiziran u istoj zajednici, koja je prošla razdoblje prognostva, povratka i socijalne rekonstrukcije zajednice. Koliko god nije postojala sklonost podržavanja ovakvih projekata u nekoj zajednici u ovako dugom razdoblju, mi smo zahvalni što smo imali priliku puno naučiti o psihološkim karakteristikama i tijeku oporavka i prilagodbe. Pritom uz sve ostale donatore ističemo UNICEF i zahvaljujemo što je podržao jedan ovakav projekt. Procjena stanja i potreba na kraju školske godine 1998. govori o opravdanosti trajanja podrške, o dubini traumatiziranosti i teškoća s kojima se ljudi nose i potrebi da se takva podrška nastavi. Kao što smo u vrijeme ratnih operacija bili svjesni da ne možemo raditi na tugovanju i kreativnoj prilagodbi na stres prije prorade traume, sada smo svjesni da je prorada traume gubitaka dobrim dijelom blokirana razinom socijalne ugroženosti pojedinaca i zajednice. Djeca i zajednica tako trostruko pate: u prognostvu, povratništvu i u teškim socijalnim uvjetima u kojima žive. Možemo se samo nadati da će ovo treće razdoblje za njih, njihove obitelji i za zajednicu Hrvatska Kostajnica trajati još vrlo kratko.

LITERATURA:

1. Ajduković, D. (1992.) Model pružanja psihološke pomoći prognanicima. U: **Psihološke dimenzije progonstva**. Zagreb: Alinea, 25-42.
2. Ajduković, M. i Ajduković, D. (1996.) Proces povratka kao psihološki izazov. U: J. Pregrad (ur.) **Stres, trauma, oporavak**. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 229-244.
3. Delale, E. A. i Vrdoljak LJ. (1998.) Posttraumatske stresne reakcije djece u ratom oslobođenim područjima: iskustva iz Hrvatske Kostajnice. U: Šeparović, Z. (ur.) **Hrvatski žrtvoslov**; Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, Zagreb, 487-494.
4. Družić, O. i Kletečki M. (1998.) Iskustva pružanja podrške i pomoći u procesu povratka i socijalne rekonstrukcije zajednice - Hrvatska Kostajnica. U: Šeparović, Z. (ur.) **Hrvatski žrtvoslov**; Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, Zagreb, 481-486.
5. Profaca, B. (1996.) Podrška djetetu u tugovanju. U: J. Pregrad (ur.) **Stres, trauma, oporavak**. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 201-208.
6. Subotić, Z. (1996.) Tretman traume. U: J. Pregrad (ur.) **Stres, trauma, oporavak**. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 159-168.

*Summary***SUPPORT AND ASSISTANCE TO CHILDREN IN THE PROCESS OF RETURN:
AN INTEGRATIVE APPROACH***Eva Andela Delale**Olja Družić*

This article explains the integrative approach in working with children in the community of returnees. The assistance has been provided through two-years project, implemented in Hrvatska Kostajnica (1996 - 1998). The project was implemented in three phases. At first the children's needs were estimated and 50 elementary school students were included in group work. These students showed significantly higher level of post-traumatic reactions than their peers. For 22 students, who suffered from very severe difficulties, we organized summer camp. The second phase included 130 students and actually was a continuation of individual and group work. Its aim was to work on traumatic experiences and to make adjustment easier. At the same time 30 teachers and some local professionals were trained. The idea was to help local community to become stronger in supporting children in the process of return. The third phase was targeted to those students, who had shown some qualities of potential leaders. We included 16 of these children in summer camp program with the idea to support and strengthen their skills of independent structuring leisure time for their peers.